

AZERBAJCAN'DAKİ ETNİK AZINLIKLAR*

Rasim Musabeyov**

In this study, mentioning the Azerbaijan's confusing ethnical structure it is expressed that this country has experienced dense population movements. After examined of Azerbaijan's general ethnic structure, all ethnic group of the country analyzed separately. It is claimed that the reason of Russian and Armenian population are numerous in these ethnic group is derived from immigration movements during early Russia and USSR period. It is also expressed that although the country has complex ethnical structure, Azerbaijan has no problem with these ethnic groups except Armenians.

Azerbaycan tarih boyunca her zaman polietnik ve karmaşık bir ülke olmuştur. Şu anda burada, büyük çoğunluğu oluşturan Azerbaycan Türkleriyle birlikte, eski zamanlardan beri Kafkasya ve İran etnikleri ve aynı zamanda Yahudi ve Ermeniler yaşamaktadır. Hem Azerbaycan, hem de tüm Kafkasya birkaç bin yıldan beri her zaman çeşitli uygarlıkların buluşma yeri ve küresel güçler tarafından paylaşılamayan bir yer olmuştur. Azerbaycan, birçok kere göçebe halkların istilasına ve göçüne uğramıştır. Kuzey Azerbaycan'ı işgal eden komşu ülkeler burada etkilerini güçlendirmek için göçebe siyaseti uygulamışlardır. Burada eski ve orta çağlarda halkların toplu göçlerini İran yönetimi, yeni dönemde ise Çarlık Rusyası hayata geçirmiştir.

Rus İmparatorluğu Müslüman halklara güvenmediği için Kuzey Azerbaycan'da ve tüm Kafkasya'da onlara karşı ayrımcılık politikası uygulamıştır. Ermenilerin toplu şekilde Türkiye ve İran'dan Güney Kafkasya'ya göç ettirilmesi, aynı zamanda on binlerce Rus köylüsünün, Alman esirlerin, sürülen Polonyalıların¹ ve diğerlerinin buralara yerleştirilmesi Müslüman halka karşı güvensizliğin sonucudur. Göçmen akımı Sovyet döneminde de devam etmiştir. Fakat, XX. yüzyılın ikinci yarısında bu akımlar azalmış ve sonrasında ters yönde akımlara dönüşmeye başlamıştır. Müslüman olmayan halkın Rusya'ya göçü toplu bir şekil almıştır.

* Zaur Kosimov tarafından çevrilmiştir.

** Etnik meseleler konusunda eski Cumhurbaşkanı Danışmanı.

¹ Bak. "Belgelerle Azerbaycan Tarihi, (Ziya Bünyadov'un redaktesi), *Bilim*, Bakü, 1990.

Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel, İlkbahar 2001, Cilt: 7, Sayı: 1, s. 177-196.

Sovyet döneminde resmi propaganda, etnikler arası ilişkilerin düzelmesi konusunda büyük aşamaların katedildiğini ortaya koymaktaydı. Fakat, bunun altında farklı bir gerçek yatmaktaydı. Azerbaycan Türklerine ve diğer halkların büyük çoğunluğuna karşı Ruslaştırma politikası uygulanmaktaydı. Devlet törenleri sırasında herkesce atılan "sosyalist enternasyonalizm" ve "yıkılmaz halklar dostluğu" sloganları, gerçekte milletler arasındaki farklılıkları çözmekte, sadece onları derinliklere itmekteydi. Bu yüzden "Perestroyka"nın başlamasıyla, totaliter rejimin etkisinin azalmasıyla, meydana gelen değişiklikler etnik ilişkilerde de kendisini göstermeye başlamıştır. Her yerde, şu anda Azerbaycan Cumhuriyeti'nde halen devam etmekte olan, "Karabağ sorunu" diye nitelendirilen sorun türünden, ağır sonuçları olan bölücülük hareketleri, kanlı milletlerarası çatışmalar ve etnik temizleme operasyonları gözlenmeye başlamıştır. Etnik sorunlar tarihsel mirasın ağır izlerini taşımaktadır ve onların doğru çözümü bağımsızlığını yeniden kazanmış Azerbaycan için büyük bir anlam taşımaktadır. Şimdi, bununla ilişkili olarak Azerbaycan Türkleri ile ülkenin diğer etnik grupları arasındaki ilişkileri gözden geçirelim.

Azerbaycan'a Rusların ilk yerleşmeleri, 19. yüzyılın 30-50'li yıllarında Tambov, Saratov, Voronej ve diğer eyaletlerden misyonerlerin buraya gelmeleri ile olmuştur.² Rus nüfusun bir sonraki ani artışı, 19. yüzyılın sonları, 20. yüzyılın başlarına tekabül etmekte ve özellikle şehirlerde, petrol sanayisinin gelişmesi ile yakından ilişkili idi. Rus nüfusun buraya akını Sovyet yönetiminin ilk onyılında da devam etti. 20. yüzyılın ikinci yarısında önce Rus nüfusun sayısında durgunluk, ardından da azalma gözlenmeye başlandı. 1939 sayımında Rus nüfus, 530 binle ya da genel nüfus içerisinde % 16.5'lük oranla en üst düzeyine ulaştı. Buna karşın, 1989 sayımında Rusların sayısı 392 bine, ya da genel nüfus içerisinde % 5.6'ya kadar azalma gösterdi. Sonraki dönemde, Azerbaycan'daki Rus nüfusun azalması süreci giderek hızlanmaya başladı. 1999 sayımının ilk bilgilerine göre Azerbaycan'daki Rus nüfus 2.5 kat daha azalarak, 143 bine inerken, nüfusun özgül ağırlığı da % 1.8'e inmiştir. Günümüzde yerli Rusların Büyük çoğunluğu, ülkenin başkenti Bakü'de, aynı zamanda Gence, Sumgayıt, Mingeçevir ve diğer kentlerde yaşamaktadır. Büyük çoğunluğu dinine bağlı Hıristiyanlardan, Malakan ve Babtistlerden oluşan birkaç tane köy halen bulunmaktadır.

SSCB'nin dağılmasıyla yerel Ruslar üstün millet olma özellikleri ile beraber Azerbaycan'da en büyük etnik azınlık olma özelliklerini de

² İsmailzade D., *Güney Kafkasya'da Rus Hıristiyanlığı*. M. 1982. sh. 34.

kaybettiler. Fakat, sayı itibariyle ülkede halen önemli miktardadırlar ve siyasal ve kültürel etkileri çok fazladır. Bunda geleneklerin, coğrafi yakınlığın ve Rusya'nın reel politik rolünün etkisi bulunmakla beraber, yerli nüfusun bilinçaltında bunların abartılmış şekilde kalmaya devam etmesinin de büyük etkisi vardır.

Rakamlardan da görüldüğü kadarıyla, Rusların sayı ve ağırlık olarak azalması son dönemlerde gözlenmiştir. Bu, ilk olarak Ruslardaki düşük nüfus artış oranından (Azerbaycan'da ve tüm SSCB'de geçtiğimiz

.....
 • yüzyılın 50-60'lı yıllarından
 • itibaren Rus nüfusundaki doğum
 • oranları, ölüm oranından da aşağı
 • kalmaktaydı) ve göçlerden kay-
 • naklanmaktaydı. Kötü durumdaki
 • Rus nüfusun İmparatorluğun
 • dışına itildiği 19. yüzyıldan farklı
 • olarak, 20. yüzyıl Rusya'sı için
 • tam tersine göçler gözlenmeye
 • başlamıştır. Rusya'nın iskan açı-

sından zayıf kalan orta bölgelerine çalışkan köylüler, 19. yüzyılda dışarıya göç etmiş dini misyonerler: eski inançlılar, malakanlar ve diğerleri içerisinden içki kullanmayan nüfus cazbedilmeğe başlamıştır. Böylece, 1970-1990 yıllarında Rus nüfusun sahip olduğu Haçmaz ilçesindeki Pavlovka ve Alekseyevka, Guba ilçesindeki Vladimirovka, Şemaha ilçesindeki Astrahanovka ve Hilmili gibi eski köyler ortadan kalkmıştır.

Azerbaycan'dan Rusya'ya göç hızının son 20-30 yılda artması, aynı zamanda sosyal-ekonomik nedenlerden de kaynaklanmıştır.³ SSCB'nin dağılmasından sonra, büyük Rus kentlerinde, özellikle Moskova'da, Sankt-Petersburg'da, Nijni-Novgorod'da, Samara'da iş bulmak ya da kendi işyerini açmak daha kolay olmuştur. Rusya'da, özellikle 1998 krizine kadar Azerbaycan'a oranla yaşam seviyesi çok yüksek, yönetimin baskısı ise bir hayli düşüktü. Derin sanayi buhranı, bilimsel kuruluşların dağılmış olması, eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik sisteminin durumunun, hatta diğer eski Sovyet cumhuriyetlerine oranla bile kötü olması Azerbaycan insanını yurtdışında mutluluk aramaya itmektedir.

Fakat, ekonomik nedenlerin yanında, Slav halklarının ülkeden göç etmesinde bir diğer etken de, 90'ların başında Dağlık Karabağ sorununun ortaya çıkması ve siyasal istikrarsızlık ortamının doğması idi.

³ Resmi kaynaklara göre 90'lı yıllarda ülkeyi 169 bin Rus, 15 bin Ukraynalı, 3 bin Beyaz Rusyalı terketmiştir. Bak.: R. Adıgözelov, "Azerbaycan'daki demografik süreç etkenlerinin analizi", 21. Yüzyıl-Uyanış 2000, No:2, S. 68.

Bağımsız Azerbaycan'da kendi ayrıcalıklı rollerini kaybetmiş olmanın da doğal olarak bu konuda rolü bulunmaktadır. Azerbaycanca'nın resmi dil statüsü kazanması ve kullanım alanının genişletilmesi, bu dili bilmeyen Rusların büyük çoğunluğu için problem oluşturdu. Buraya, Azerbaycan sınırları içinde bulunan Sovyet askeri birliklerinin (sınır birlikleri, Güney ordusu, Hazar filosu ve diğerleri) ülkeden çıkarılmasının etkisini de eklemek gerekmektedir. Bu birliklerdeki sayıları aileleri ile beraber 70-80 bin kişiye ulaşmaktaydı.

SSCB'nin dağılmasının ardından Rus nüfus kendisini bir ölçüde ülkedeki politik yaşamın dışında bulmuştur. Şu anda bile, Azerbaycan'daki Rusların toplumsal alanlardaki aktiflik oranı pek yüksek değildir. Birkaç tane sosyal ve kültürel organizasyonları ("Sodrujestvo", Slav Kültür Merkezi gibi) vardır. Rus topluluğu içerisinde göreceli olarak otoriter kişiliğe sahip Mihail Zabelin, Azerbaycan Milli Meclisine, Yeni Azerbaycan Partisi'nin listesinden girmiştir. Azerbaycan sosyal-demokratlarının ve komünistlerinin arasında bazen Rus milliyetçilerine de rastlanmaktadır. Fakat, bunların ülkedeki etkisi yok denecek kadar azdır. Sürekli olarak ifade edilmese de, Rus halkının çıkarları ve istekleri genel olarak bilinmektedir. Onlar, Azerbaycan ile Rusya arasında BDT çerçevesinde azami derecede sıkı ilişkilerin bulunmasını, Rusça'nın Azerbaycanca ile aynı statüye sahip olmasını, çifte vatandaşlığa sahip olmayı ve benzeri şeyleri arzulamaktadırlar.

Ruslar, diğer tüm vatandaşlar gibi, dini yaşamlarını diledikleri gibi yaşama olanaklarına sahiptirler. Ülkede ondan fazla Malakan dini topluluğu, dört Adventist topluluğu, yedi Baptist topluluğu bulunmaktadır. 90'ların ortasında, Rusya Kilisesi Kutsal Sinodu'nun kararıyla, merkezi Bakü'de bulunan bağımsız Hazar Piskoposluk Dairesi kurulmuştur. Resmi temasların çok üst düzeyde ve sıkı olmamasına rağmen insan ilişkileri bakımından Azerbaycan-Rusya ilişkileri üst düzeydedir. Bakü'de, Türkiye televizyon kanalları ile aynı sayıda, 3 Rus televizyon kanalı ORT, RTR ve NTV (yerel kanal sayısı beştir) yayınlanmaktadır. Rusça on civarında gazete ve birkaç dergi yayınlanmaktadır. Şehirlerde, hatta bazı köylerde bile Rusça eğitim veren geniş okullar ağı (200 civarında) varlığını devam ettirmektedir. 20'den fazla yüksek öğretim kuruluşunda çok sayıda Rusça eğitim veren bölüm bulunmaktadır. Rus Drama Tiyatrosu çalışmalarını sürdürmektedir. Bu hatlarıyla, Ruslar için Azerbaycan'da yaşam, sadece Baltık ülkelerine oranla değil, aynı zamanda komşu Gürcistan, Ermenistan ve Türkmenistan'a oranla daha cazip gelmektedir.⁴

⁴ Bu konuda Mihail Visens, BDT ülkelerinde Rusça'nın durumu (*Elektron dergisi*, Polit.Ru 12 Mart, 2000). Bahsedilen ülkelerde eğitim sisteminden yaklaşık olarak SSCB zamanındaki gibi yararlanılmaktadır.

Günlük yaşamda Rusça halen yaygın olarak kullanılmaktadır. Rusça'nın ve Rus kültürünün alanı ve etkisi, cumhuriyetteki Rus nüfusun ağırlığına oranla daha yüksektir. Ne kadar tezat bir durum oluştursa da, günümüzde Azerbaycan'da Rus dil ve kültürünü yaygın olarak kullananların çoğunu Ruslar değil, Rusça eğitim almış büyük çoğunluğu Azerbaycanlılardan oluşan gayri Ruslar teşkil etmektedir.

Azerbaycan ile Rusya arasındaki ülkeler arası ilişkilerde var olan gerginlik, Ermenistan'a Rus silahlarının verilmesi ve Karabağ bölgesindeki bölücülere Rusya'nın askeri ve siyasal yapılarının gizli ama bariz bir biçimde destek vermesi, yerel Rusların yaşamını ister istemez kötü etkilemektedir. 1995 yılında Rus yönetimince (Çeçenistan'daki askeri operasyonlar bahane edilerek) sınırların kapatılması, Azerbaycan ile Rusya arasındaki ulaşım sektörüne yıkıcı etkisini hemen göstermiştir. Ticaretin boyutu 1990'ların daha önceki yıllarına göre yaklaşık 15-20 kat azalmıştır.⁵ Kamuoyu yoklamalarına göre, Azerbaycan toplumunun çok az bir kısmı Rusya'ya olumlu bakmaktadır. Kuzey komşumuzun kamuoyu nezdinde notu sadece Türkiye ve ABD'den değil, Gürcistan, İsrail ve Ukrayna'dan da düşüktür.⁶ Dünyanın bazı yerlerinde Amerikalılara, Japonlara, Almanlara antipatiyle baksalar bile, buralarda yine de Amerikalılara, Japonlara, Almanlara saygılı davranılmaktadır. Ama Azerbaycanlıların Rusya'ya karşı tutumunda tam tersi bir durum söz konusudur. Toplum, Rusya'yı zorbalığa ve büyük devlet kibrine sahip bir devlet olarak görüp sevmemekte, buna karşın Rus nüfusa karşı dostça yaklaşım sergilemektedir. Azerbaycanlılar ve yerel Rusların karşı karşıya gelmesi hallerine rastlanılmamaktadır.

Rusya İmparatorluğu zamanında ve Sovyet döneminde, Azerbaycan'da yaşayan Slav halkların çoğunluğu kendisini Rus olarak nitelendirmekte idi. Ama 1989 sayımında Ukraynalıların bu eğilimden vazgeçtikleri görülmektedir. Cumhuriyetimizde Rusların sayı ve oran olarak azalması karşılığında, Ukraynalıların % 20'den daha fazla artış gösterdiği görülmüştür. Böylece, daha önce kendisini Rus olarak gösteren ve kendi kültürüne oranla daha çok Rus kültürüne bağlı olan Ukrayna kökenliler kendi tercihlerini Ukrayna kimliğinden yana kullanmaya başlamışlardır. Bunun da özel politik anlamı vardır. Örneğin, Azerbaycan'da bulunan Sovyet askeri üslerinde görev yapan Rus subaylarının büyük çoğunluğu, sonradan Azerbaycan'dan gitmeyi tercih ederken, Ukraynalı subaylar kalarak, Azerbaycan ordusunun kurulması

⁵ Bak. Natalya Zubareviç, "Rusya'nın Güney komşuları ile ikili ilişkileri – Rusya'nın bölgeleri ne istiyor?" *Moskova Karneji Merkezi'nin değerlendirmesi*, 1999, s. 37-54.

⁶ Bak. Ç.A. Sultanov, *Azerbaycan'ın büyük petrolü*, Bakü, 1999, T.1., s. 241.

sürecine yardım etmişlerdir. Bunlardan birisi, General Timoşenko Azerbaycan Milli Meclisi'ne seçilmiştir. Azerbaycan-Ukrayna ilişkilerinin dostça bir niteliğe sahip olması, GUUAM çerçevesinde sıkı işbirliği Ukrayna'da yaşayan yüzbinlerce Azerbaycanlı ve Bakü'de yaşayan onbinlerce Ukraynalı için olumlu ortam sağlamaktadır. Beyaz Ruslara gelince, Azerbaycan'da onların sayısı pek fazla değil ve onlar halen kendilerini Rus toplumundan ayırmamayı tercih etmektedirler.

Karabağ olaylarının başlamasından önce Ermeniler, Ruslarla beraber Azerbaycan'ın en büyük etnik azınlıklarından birisini oluşturuyordu. Ermeni nüfusun bir kısmı, Kuzey Azerbaycan'ın şehirlerinde ve Karabağ'ın dağlık kısmında eskilerden beri yaşamakta idiler. Fakat, onların da büyük çoğunluğu buralara, 1826-1828 İran-Rusya savaşının bitmesinin ardından Güney Kafkasya'ya, aynı zamanda Karabağ'a 200 binden fazla Ermeninin yerleştirilmesi olayı ile gelmişlerdi.⁷ Çar yönetiminin teşvik ve yönlendirmesi, ülkenin Türkiye ve İran sınırlarında Hıristiyanların ağırlığının artması yönündeydi. Bu nedenle, Ermeni nüfusun bu bölgelere yerleştirilmesi tüm 19. yüzyıl boyunca ve özellikle 1877-1878 Rus-Türk savaşı boyunca devam etmiştir.

1970'li yılların başından itibaren Ermenilerin genel nüfus içerisinde oranı % 12'den % 8'e kadar (genelde, Rusların sayısının azalması ile aynı nedenleri paylaşmaktaydı) azalmıştır. Fakat, genel anlamda, Sovyet döneminde onların sayısı yaklaşık 500 bin civarında olmuş ve aynı kalmıştır. Sovyet döneminin ilk on yılında Moskova, Azerbaycan'ın yönetim işlerinde Ermenileri de kullanarak, Çarlık Rusyası'nın siyasetini sürdürmüştür. Sadece, şunu belirtmek yeterlidir ki, Azerbaycan Komünist yönetiminin birinci ismi 20 yıl Rus asıllı Kirov olmuş, daha sonraysa onun yerine Ermeni Levon Mirzoyan geçmiştir. Güvenlik ve Emniyet işlerinde işe alınmada Ermeni ve diğer gayri-Müslimlerin lehine her zaman kayırmacılık yapılmıştır. Sadece Komünist yönetiminin son on yılında, bu uygulamada Azerbaycanlılar lehine bazı değişiklikler yapılmıştır.

⁷ Bu yerleştirmelerin Rusya'nın bilinçli politikası olduğunun en açık kanıtı A.C.Griboedov'un "O pereselenii armyan iz Persii v naşi oblasti" isimli notlarıdır (bkz. Griboedov A.C. Pismo i Zapiski , Bakü, 1989, s. 388) . Sonuç olarak yalnızca günümüz Azerbaycan topraklarının etnik yapısı değişmekle kalmamıştır. Şunu ifade etmek gerekir ki, yüzyılın başında Ermeniler günümüz Ermenistan topraklarında yaşayan nüfusun sadece yüzde 20'sini oluşturmaktaydılar. Ermenilerin Türkiye ve İran'dan göçü ve ayrıca Müslümanların ters yönde göçü sonucunda Kafkasların değişen etnik yapısıyla ilgili olarak bakınız: G. Bournoutian, *Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule, 1807-1828: A Political and Socio-Economic Study of the Chanate of Erivan on the Eve of Russian Conquest*, Malibu, 1882; G. Koutchaian, *Die Siedlungsraum der Armenier unter dem Einfluss der historisch-politischen Ereignisse seit dem Berliner Congress 1878*, Berlin 1899; Tadeusz Swietochowski, *Azerbaijan and Russia: Kolonializm, Islam i Narodowosc w Podzielonym Kraju*, Warszawa, 1998, L.20-23.

.....
Dağlık Karabağ
sorununun Azeri-Ermeni
ilişkilerine büyük zarar
verdiği çok açıktır.

Ermeniler 20'li ve 30'lu yıllardan beri devlette tuttıkları çok önemli yüksek görevleri, sadece Sovyet döneminin sonlarına doğru kaybetmişlerdir. Bu, aynı zamanda onlara karşı ayrımcılık yapıldığı şeklindeki iddialarını da yalanlamaktadır. Sorun baş gösterinceye dek Azerbaycan'da, Ermeni Kilisesi, Ermeni okulları ve üniversitesi ile tiyatrosu bulunmakta, Ermenice gazete ve diğer yayınlar yayınlanmakta idi. Çoğunluğu Ermenilerin oluşturduğu Dağlık Karabağ'ın sosyal-ekonomik gelişme düzeyi, Azerbaycan Türklerinin yaşadığı ilçelerin gelişme düzeyinden çok daha yüksekti. Dağlık Karabağ'da sorunlar başladıktan ve Azerbaycanlılar Ermenistan'dan tamamen kovulduktan sonra, yönetim Sumgayıt'ta, Bakü'de, Gence'de ve diğer kent ve ilçelerde Ermenilere karşı tepkileri ve yağmalamaları önleyememiş ve bunun sonucunda Ermenilerin büyük bir bölümü Azerbaycan'ı terketmek zorunda kalmıştır. Günümüzde, Azerbaycan'da 110-120 bin Ermeni yaşamaktadır. Onların çoğunluğu (yaklaşık 100 bini) Dağlık Karabağ'da ve Bakü'de, geri kalanı ise diğer kent ve ilçelerdeki karışık ailelerde yaşamaktadırlar.

Dağlık Karabağ sorununun Azeri-Ermeni ilişkilerine büyük zarar verdiği, çok açıktır. Kanlı çatışmalar ve savaş her iki taraftan onbinlerce kişinin ölümüne ve sakat kalmasına ve bunlarla beraber büyük yıkımlara ve ekonomik kayıplara neden oldu. Ermeni-Azerbaycanlı ilişkileri için geçmişte savaş ve etnik çatışma şart olmamıştır. Ermeniler ve Azerbaycanlılar uzun yıllar komşu olmuş ve birlikte yaşamış ve birbirlerinden birşeyler almışlardır. Bunu günlük yaşamda, mutfakta ve müzikte açık bir biçimde görebiliriz. Şimdiye kadar bir çok Ermeni-Azerbaycanlı karışık ailesi (bunlar sadece Azerbaycan'da değildir) devam etmektedir. Artık 7 yıldır devam eden ateşkes döneminde sosyal kuruluşlar arasında temaslar, medyanın karşılıklı ziyaretleri Azerbaycanlılar ve Ermeniler arasında barışın muhtemel, tek bir devlet içerisinde yaşayabilmelerinin mümkün olduğunu gündeme getirmektedir.

Hıristiyan Ermeniler ile Müslüman Azerbaycanlılar arasında hiçbir genetik nefretin bulunmadığını, Udinlerin durumu kısmen ortaya koymaktadır. Azerbaycan'da onların 6 bin civarında temsilcisi bulunmaktadır. Bunların da tamamına yakını Gabele ilçesinin Hic köyünde yaşamaktadır. Udince, Lezgice'ye yakın bir dildir. Asıl Udinler (kendilerini böyle isimlendirmektedirler), eski Alban kabilesi olan Utilere dayanmaktadırlar. Udinler Hıristiyan'dırlar, hem de Ermeni-Grigoryan kolundan. Bu onların isim ve soyadlarının, günlük yaşam tarzlarının ve adetlerinin de Ermenileşmesini doğurmuştur. Ama, Azerbaycan-

Ermenistan silahlı çatışmalarının en keskin dönemlerinde bile, yönetim ve toplum Udinelere karşı baskı ve dargınlıktan uzak durmayı başarmıştır. Ülkedeki ekonomik kriz şartlarında bile, Udin kültürünün korunması ve geliştirilmesi için gerekli gayret gösterilmiştir. Ülkede Udince ders kitaplarının hazırlanmasında, Azerbaycan ve dünya edebiyatı klasiklerinin Udince'ye çevrilmesinde büyük pay sahibi olan Udin Milli Kültür Merkezi faaliyet göstermektedir. Udin dini topluluğu, Kuzey Kafkasya'da Rostov-Don'daki Ermeni piskoposluğu ile ilişki halindedir.

Azerbaycan'ın kuzey-batısında, Balaken, Zagatala ve Gax ilçelerine bağlı köylerde İngiloyçlar yaşamaktadır. Sovyet istatistiklerine başvurduğunuz zaman, böyle bir halkın varlığına rastlayamazsınız. Bu, sayımlarda Müslüman İngiloyların kendilerini Azerbaycanlı, Hıristiyan İngiloyçların ise kendilerini Gürcü olarak (bunların sayısı yaklaşık 14 bin civarındadır) göstermesinden kaynaklanmıştır. Tarih ve İngiloyçların etnogenezine yönelik ilginç tespitler vardır. Araştırmacıların çoğuna göre, bölgenin sahibi olan Alban kabilelerinin günümüzdeki devamcıları İngiloyçlar sayılabilir.⁸ Onlar Gürcülerin doğu lehçelerinden biriyle konuşmaktadırlar. Zviad Gramsahurdiya'nın başkanlığı sırasında, Azerbaycan'a yönelik toprak iddiaları nedeniyle İngiloyçların sorunlarını yapay olarak gerginleştirilmiştir. Ama, Gürcüler ve Azerbaycanlılar, vatandaşlar arasındaki eşitliği temin etmek üzere karşılıklı temel ölçütlerini hayata geçirmek ve olayların istenmeyen sonuçlara yol açmasını önlemekte başarılı olmuştur ve bu, azınlıkların dilsel ve kültürel haklarını karşılayabilmiştir.

Azerbaycan'ın Kuzey Doğu'sunda eskiden beri çok sayıda Dağıstanlı etnik grup yaşamaktadır: Lezgi, Avar, Sahui ve aynı zamanda Kınalıkçı gibi. Onların çoğu Bakü'de ve ülkenin diğer bölgelerinde yaşamaktadır. Lezgi, Avar ve Tsahurlar ülkenin kuzeyinde birlikte yaşadıkları Azerbaycanlılarla beraber İslam'ın Sünni kanadını temsil etmektedirler. İnanç ortaklığı, kültürel ve hayat tarzı arasındaki yakınlık, Azerbaycan şartlarında bu etnoslar arasında karşılıklı göçü de beraberinde getirmiştir. Dağıstan halklarının tarihsel geçmişi Azerbaycanlılarla sıkı şekilde birleşmiştir. Dağıstan'ın etnik ilişkiler mozaiğinde halklar arası iletişimde özellikle Türkçe'nin uzun zaman başat rol oynadığı söylenebilir. Dağıstan dilli etnosların çoğunluğu Azerbaycan devletini kendi devletleri olarak görürler ve Azerbaycan Türkçesi'ni çok iyi konuşabilmektedirler. Azerbaycanlılarla karşılıklı evlilikler yaygındır.

⁸ Araştırmacıların çoğu İngiloyların etnik kökenini eski Alban kabilesi Gel'lere dayandırmaktadır. Bu konuda diğer bir tez İngiloyların ortaya çıkışını 10-11 yüzyılda bölgede yaşayan Gürcülerin İslam'ı kabul etmesi ile ilişkilendirmektedir. Alban kabilesinin Gürcüce konuşması ise İngiloyların bir kısmının Gürcü Ortodoks kilisesine bağlı olduğu ve zaman içinde kültürel, edebi ve eğitim nedeniyle Gürcüleştigi ile açıklanmaktadır.

Dağıstan halklarının birçok temsilcisi 1918-20 yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığı uğrunda önemli rol oynamıştır. Aynı zamanda 1989-91 yılında da ulusal özgürlük hareketine de aktif katılım bilim ve eğitimin gelişmesinde anlamlı iz bırakmıştır.

Azerbaycan'da yaşayan Dağıstan etniği içerisinde en büyüğü Lezgilerdir. Sovyet dönemi sayımlarına göre ülke ahalisi içinde Lezgilerin oranı devamlı olarak düşmüştür. 1939'da % 3.5'ten (111 bin) 1989 yılında % 2.4'e kadar (171 bin), 1999'da ise % 2.2 (178 bin) kadar azalmıştır.⁹ Görüldüğü gibi Lezgi nüfusun özgül ağırlığı aynı zamanda sayısal olarak artmıştır. Dolayısıyla, asimillle etme süreci, aşırı şiddetli olmamıştır. 1999 yılı sayım verilerine göre yaklaşık 180 bine ulaşmıştır. Nüfus ağırlığının % 2.2 ye inmesine rağmen Lezgiler şimdilerde Azerbaycanlılardan sonra ikinci kalabalık etnik grubu oluşturmuşlar. Lezgilerin %80'nin yerleştiği Kuzar bölgesi dışında bu halkın temsilcileri aynı zamanda Haçmaz, Kuba, Gebele ve Diğer bölgelerde de yaşamaktadırlar.

Lezgiler, kuşkusuz Kafkasya'nın ilk sakinleri sayılır. Çağdaş Lezgilerin tahmin edilen eski kökü olarak Lezler kavminde eski yazarlar bilgi verirler.¹⁰ Dağıstan'ın güneyinde, Samur'un sol kıyısında tarihen yerleşmiş Lezgi kabileler sınırlar ilerledikçe Güneye doğru dağ eteklerine ve Hazar bölgesine doğru ilerlemişlerdir. Rus emperyal güçleri yönetim reformları amacıyla Samur nehri üzerinde Bakü Guberniyasıyla Dağıstan Vilayeti arasında sınır bölüşümünü gerçekleştirmiştir (1960) ve bu hat Sovyet dönemiyle birlikte Rusya ve Azerbaycan SSC arasında sınır olarak kabul edilmiştir. SSCB'nin dağılması ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesi sonucu, Azerbaycan tarafı bu sınırı yönetim bölüşümünü devletlerarası sınıra dönüştürmüştür. Sonuçta, Derbend ve ona yakın bölgelerde yaşayan Lezgi ve Azerbaycanlıların önemli kısmı birbirinden ayrılmıştır.

Bu nedenle ortaya çıkan zorluklar sonucu her iki devlet yerli sakinler için kolaylaştırıcı sınır rejimine geçmek üzere zorlanmışlar ve Lezgi halkının ekonomik ve kültürel taleplerini hayata geçirmek için bir sıra teklifler ileri sürülmüştür. Aynı zamanda, bazı Rusya yönetici çevreleri, Lezgi halkının sıkıntılarından Azerbaycan'a baskı yapmak ve bölücü faaliyetleri alevlendirmek için faydalanmaya çalışmışlardır. Lezgi ulusal örgütü "Sadval" Rusya Adalet Bakanlığı'nda uluslararası nitelikte onay-

⁹ 1989 yılı nüfus sayımına göre Lezgilerin sosyal yaşam düzeyi Azerbaycanlılardan birkaç kez düşüktür. Lezgi nüfus içerisinde yüksek eğitimli oranı % 10,9 (Azerbaycanlılarda %14,2), memurların oranı % 11,8 (%14,8) ve idari birimlerde çalışanların oranı %0,2 (% 0,4) biçimindeydi.

¹⁰ İ. Abdullayev, K.Mikaylov, *K İstorii Dagestanskih Etnonimov Lezg i Lak, Etnoğrafya Moskova*, 1917, s.13.

lanmıştır. Bunun ardından hemen örgüt üyeleri Azerbaycan sınırında silahlı birlikler kurmaya başlamış ve Kusal ve Haçmaz bölgeleri sınırında çatışmayı kışkırtan güçler yerleştirilmiştir. Doğal olarak, Azerbaycan-Ermenistan arasındaki çatışma ortamında Ermeni gizli servisi de Lezgilerden yararlanmış. Hatta terör eylemleri bile gerçekleştirmişlerdir.¹¹ Bununla birlikte Azerbaycanlı- Lezgi ilişkilerini kışkırtma çabaları sonuç vermemiştir.

Açık ki, Rusya hakimiyet kurumlarının Dağıstan Cumhuriyeti'nin Rusya Federasyonu içindeki istikrarı için Lezgi milliyetçiliğinin tehlikelerini anlamıştır. Bu onun çok etnikli yapısı ve iç çelişkileri açısından önemlidir.¹² Çeçenistandaki askeri harekattan sonra Rusya'nın Sadval'la ilişkileri soğuma sürecine girmiştir. Samur nehrinin her iki tarafındaki çabalar sonucu durum sakinleşmiştir ve günümüzde gelişmeler tehdit edici boyutta değildir.

Karşılıklı ilişkilerin istikrara kavuşmasıyla Azeri ve Lezgiler arasındaki dinsel birlik ve asırlık iyi komşuluk gelenekleri öne çıkmaktadır. 1989 sayım sonuçlarına göre Lezgilerin % 47.5'i rahatça konuşabildikleri Azericeyi ikinci dil olarak görmektedir. Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi'nin bilgilerine göre, 1997 yılında Lezgilerin 1/5'i (%19.2), özellikle Azerilerle, karışık evlilik ilişkisi içerisinde bulunmaktadır ve bu, ülkede önemli bir veridir.¹³

Lezgi dili ve kültürünü destekleme politikaları da memnuniyetle karşılanmaktadır. Bugün Azerbaycan'da ilkokullarda Lezgice eğitim verilmekte, gazete yayınlanmakta ve radyo programları hazırlanmaktadır. Uzun bir dönemdir "Samur" Lezgi kültür merkezi faaliyet göstermektedir. 1989 yılında Kusal'da devlet Lezgi tiyatrosu açılmıştır. Şimdilerde de Kusal ve Haçmaz bölge yönetimlerinde Lezgi vatandaşlar bulunmaktadır. Parlamento seçimlerinde iktidar partisi "Yeni Azerbaycan Partisi" listesinden Lezgi Asya Manafova milletvekili seçilmiştir ve Milli Meclisin Doğal Kaynakları ve Çevre Komisyonu başkanı olarak da faaliyetini sürdürmektedir. Lezgiler her ne kadar Azeriler kadar aktif olmasa da bütün etkin partilerde temsil edilmektedirler.

¹¹ Bu olaylar içerisinde onlarca insanın hayatını kaybettiği 1994'de Bakü Metrosundaki bombalama olayını özellikle ifade etmek gerekir. Suçlular yakalanmış ve uzun süreli hapis cezalarına çaptırılmışlardır. Soruşturma sırasında suçluların Ermeni gizli servisiyle ilişkisi olduğu ortaya çıkmıştır. Lezgi bölücüler 1994'de Ermeni gizli servisi ile işbirliği yaparak Bakü'den sefer yapan trenleri bombalamış ve bu olayın organizatörleri Rusya güvenlik güçleri tarafında yakalanmıştır.

¹² İ. Rotar, "Fundamentalist cobirayutsya "vzorvat" Zakavkaze", *Nezavisimaya Gazeta*, 20.07.2000.

¹³ Sosyo-kültürel gelişim sorunlarına ilişkin kamuoyu araştırması raporu, Azerbaycan Devlet İstatistik İdaresi Arşivi 1991.

Avarlar, Azerbaycan'da Dağıstan dilli etnikler arasında sayısal olarak ikinci grubu oluşturuyorlar. 1989 sayımına göre onların sayısı toplam nüfusun % 0.6'sını (44.1 bin) oluşturmaktadır. 1999 bilgilerine göre Avarların sayısı 50.9 bine ulaşmıştır. Onlar özellikle iki bölgede büyük ve zengin Avar tarihinin izlerini taşıyan Car, Çiliban, mareh vb gibi köylerin bulunduğu Balaken ve Zagatala'da, yaşamaktadırlar. Bütün Avar nüfusun yaklaşık % 90'ı Dağıstan Cumhuriyetinde yerleşmekte ve Darginlerle birlikte politik ve ekonomik alanda önemli rol oynamaktadır.

Balaken- Zakatala bölgesinde Avarlar'ın ortaya çıkışına ilişkin kesin bilgiler mevcut değildir. Tarihsel çatışmalar Avarların toplu olarak göçleri hakkında da yeterli bilgi sunmamaktadır. Göçlerin nasıl olduğu önemli değildir ama, sonuç itibarıyla Avarlar'ın bu bölgeye yerleşimi XVII. yy'ın başlangıcına rastlar. Tam bu zamanlarda bölünmüş Avar toplulukları, Aksakallar konseyi ve başkomutanlarca yönetilen cemaatler olarak birleşmeye başlamıştır. Car-Balaken cemaati, 1830 yılında Rus işgaline kadar, Askeri siyasi varlıklarını sürdürmüştür. Azeri-Avar çatışmaları hem Sovyet döneminde hem de bağımsızlık döneminde her hangi bir çatışma veya karışıklıkla gölgelenmemiştir. Azeri diline olan yakınlık ve Azeri kültürü Avarlarda yüksek düzeye ulaşmıştır. Bakü Gence ve diğer bölgelerde ilköğretimde Avarca eğitim başlatılmıştır. Avar toplumunun ilgilerine yönelik cemiyet de kurulmuştur. Şeyh Şamil adını alan bu cemiyet son zamanlarda göze çarpan bir faaliyet göstermemiştir. Parlamentoda da Avar toplumu kendi milletvekilleri ile temsil edilmektedir.

Avarlarla birlikte Zakatala bölgesinde yaşayan Dağıstan dilli bir diğer etnik da Sahurlardır. Toplam sayısı ise 16 bin civarındadır. Toplam nüfus içinde özgül ağırlığı 1926 yılında % 0.7'den 1999'da % 0.2'ye düşmüştür ve bu da asimile sürecine ilişkin kamuoyu yoklamalarıyla da kanıtlanmaktadır. Varsayımlardan birine göre, Sahurların kökeni sadece Kuzey Azerbaycan'da değil aynı zamanda da Güney Dağıstan'da bulunmuş Alban kabilesi civarlarından gelmektedir.¹⁴ Tarih kaynaklarına göre, Samur nehri boğazlarından birine yerleşen Sahurlar, yerleşimlerinden 4 asır önce, Kafkasya sıradağlarında Sarıbaş köyünü kurdular. Daha sonra İlüsu Saltanatının merkezi olan İlüsu köyünü kurmuşlardır ve bu bölge kuzey Azerbaycan feodal bölümlenmesine dahildir. Sahurlar ve Azeriler arasındaki ilişkiler çok sık ve kuvvetlidir, Azerbaycan toplumuna entegrasyon süreci ise belirli politik sosyal ve kültürel problemlerinden ayırt etmek açısından zordur. Varolan sorun-

¹⁴ Geybullayev G., *Toponomiya Azerbaydjana*, Bakü, 1986, s. 85.

toplu göçü veya geri dönüşü olmamıştır. Eski SSCB'de küçük etnik grupların sayıları azaltılarak ana milletin sayısı artırılmaktaydı. Bu durumda Talişlar da kayıtlara Azerbaycanlı olarak geçirilmekteydi.¹⁶ SSCB'nin dağılmasından sonra, bağımsız Azerbaycan şartlarında, Talişların önemli kısmı serbestlikten yararlanarak tekrar kendi varlıklarını ortaya koymuşlardır.

Talişlar Azerbaycan halkıyla tam olarak kaynaşmıştır. Taliş gelenekleri, kültürü ve günlük yaşam tarzları Azerbaycanlılarınkinden pek farklı değildir. Talişlar uzun yıllardır, Azerbaycan okullarında eğitim almakta ve mükemmel bir şekilde Azerbaycanca konuşmaktadırlar. Talişçayı ise, kırsal alan daha yoğun olmakla günlük yaşamda kullanmaktadırlar. Günümüzde, Talişların yoğun olarak yaşadığı yerlerde, Talişça dersleri de verilmektedir. "Taliş Sedo" gazetesi yayınlanmakta, Talişça radyo programları düzenlenmektedir. Bakü'de ve Lenkeran'da Taliş Kültür Dernekleri faaliyet göstermektedir. Bölge müzesinde ve Lenkeran'daki drama tiyatrosunda Taliş tarihine, edebiyatına, folkloruna ve sanatına özel ilgi gösterilmektedir.

Azerbaycanlılar ve Talişlar arasında tarih boyunca, etnik nedenlere dayalı çatışma yaşanmamıştır. Fakat, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık mücadelesi sırasında giderek güçlenen Türk milliyetçiliği yanında Taliş kimliğinin yeniden ortaya çıkması bu bölgede gerginliklerin artmasına neden olmuştur. Taliş Halk Partisi kurulmuştur. Daha sonra etnik faktörlerin kabartılmasında ve Azerbaycanlı-Taliş zıtlaşması ihtimalinde sorumluluk almamak için, parti liderleri onun ismini Halkların Eşitliği Partisi olarak değiştirdiler.

Zıtlaşmaların en üst noktasına, Güney bölgesinin merkezden ayrılma hareketlerinin arttığı 1993'te ulaşılmış (Azerbaycan'daki tüm etnik azınlıkların milliyetçi ve bölücü hareketlerindeki büyüme, Elçibey'in Bakü'den gitmesi ve Aliyev'in yönetime iyice yerleşmesi döneminde gerçekleşmiştir). Savunma Bakanlığı'nın bölge komutanlarından birisi olan Albay Alikram Hümbetov, Ağustos 1993'te Azerbaycan'ın güney bölgesinde bulunan askeri birlikleri, idari ve emniyet güçlerini kendisine bağlayarak Azerbaycan içerisinde "Taliş Muğan Cumhuriyeti"ni

¹⁶ Genel bürokratik anlayışlar dışında, bir sürü küçük halklara gerek yok, fazladan uğraşmak gerektirir. Büyük bir ihtimalle, Talişların Azerbaycanlılar olarak kayda geçmek için başka özel sebepleri de vardı. Sovyet yönetiminin İran sınırında yaşayan İran dilli halkları (Taliş, Kürt, Tat) "güvenlik" gerekçesiyle Orta Asya'ya göç ettirilmesi planları vardı. Güney Azerbaycan'ın SSCB tarafından işgalinden sonra bu planlar anlamlarını kaybettiler. Kuşkusuz, sayımlarda küçük İran dilli halkların "kaybolması" ve onların göç ettirilme planları o düzenin sonucuydu. Büyük bir ihtimalle, onların "Azerbaycanlı" olarak kaydedilmeleri göç planlarından kurtulma yoluydu.

(TMC) ilan etmiş ve merkezi yönetimle güce dayanarak konuşmaya başlamıştır.

Hümbetov'un isyanını bölücü hareket olarak değerlendirmek çok zor. Çünkü ne kendisi, ne de taraftarları ülkenin güneyini Azerbaycan'dan ayırmak niyetinde değillerdi. Geçici olarak Bakü'nün kontrolü altından çıkan bölgede, Azerbaycanlılar ve Talışlar arasında hiçbir zıtlama ve ihtilaf olmamıştır. TMC'nin ilan edilmesi, esasında yerel klanlara dayanan askerler grubunun iktidarı ele geçirmesi (Suret Hüseyinov darbesine benzetilmekteydi, fakat yerel ve daha sınırlı amaçlar taşımaktaydı) için politik-ideolojik maske taşımaktaydı ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünden çok, üniterliği açısından tehdit oluşturmaktaydı. Herşeye rağmen, Hümbetov ve onun taraftarlarının macerası kısa sürede başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Milli Meclis ve onun başında bulunan Aliyev, görüşmeler yoluyla gerekli sonuçların alınmadığını gördükten sonra, bölgenin yerel halkına ayrılıkçı yönetime karşı çıkması çağrısında bulunmuştur. Aynı zamanda bazı pratik önlemler de alınmıştır. Milli demokratik çizgideki partiler olan Azerbaycan Halk Cephesi ve Müsavat, Hümbetov'un hareketlerini kınamışlardır. Ahali ve yerel elit, güçleri ölçüsünde merkezi yönetimi desteklemiştir. Ne Talışlar, ne de Azerbaycanlılar tarafından desteklenmeyen Hümbetov hareketi devlet güçleriyle girdiği ilk çarpışmadan dağılarak çıktı ve suçlular kısa sürede yakalanarak uzun süreli hapis cezalarına çarptırıldılar.

Şu anki, ağır sosyal ve ekonomik şartlara rağmen, Azerbaycan'ın güneyinde tamamen istikrar söz konusudur ve bölge tümüyle hükümetin kontrolü altındadır. İran'ın, 100 binden fazla Talış'ın yaşadığı sınır bölgesine Şiilik taassubunu ve dil yakınlığını kullanarak Azerbaycan üzerinde etkinliğini artırma çabasında olduğu gözlenmektedir. Azerbaycan İslam Partisi üyelerinin İran istihbaratı ile işbirliğine ilişkin soruşturma sürecinde, bu istihbarat örgütlerinin ağırlıklı olarak ülkenin güneyindeki gençler arasından seçim yaparak komşu ülkedeki özel merkezlerde dini eğitim vermek üzere götürdükleri, gerçekte ise bu gençlerin İran İslam rejiminin çıkarları doğrultusunda beyinleri yıkanarak ideolojik özel eğitimden geçirildikleri ortaya çıkmıştır.¹⁷

¹⁷ Bu konuda örnek olarak 600 Azerbaycanlı gencin Kum'da (İran) İslami Devrim Muhafızlarının kontrolü altında bulunan kapalı Ali-Mehdi medresesinde eğitilmesini göstermek mümkündür. Yeni gelenlere takma isim verilmektedir ve eğitim mevzuatında operasyonel eğitime de yer verilmektedir. Buradaki amaç Azerbaycan'da İslami Devrim yapmak için tahribat ağları oluşturmaktır. Ayrıca Azerbaycan İslam Partisi (AİP) Başkanı Hacı Elikram Aliyev'in yargılama sürecinde AİP'in Hizbullah olduğuna ilişkin sözleri hala hafızalardadır. Daha sonraları parti başkanının İslami Devrim Muhafızları Birliğinin Generali ve Azerbaycan'daki istihbarat faaliyetlerindeki esas yetkilisi Hacı Mansur Haygıyatzpur tarafından ajan olarak kullanıldığı ortaya çıkacaktır. (Zerkalo, 12.11.2000)

Fakat, bu çabaların başarıya ulaşmadığı gözlenmiştir. Bölge halkının sıkı insani ilişkileri Azerbaycan ile İran arasında işbirliğini ve iyi komşuluk ilişkilerini güçlendirdiğini dikkate almazsak, Tahran yönetimi Azerbaycan'ın güneyinde ciddi politik araçlara sahip değildir.

Ülkenin güneyindeki gelişmelerin istikrar ve devletin bütünlüğünün korunması yönünde olmasını, bölge aydınlarının hareketleri belirlemiştir. Onlar, merkezi idare ve yüksek makamlarda yeterince geniş bir biçimde temsil edilmektedirler. Milli Meclis'te bölgeden çok sayıda milletvekili bulunsa da, bunların Talış ya da Türk olduğunu tahmin etmek çok zordur. Geleneksel Talışlar ve genel olarak güney ilçelerinden olanlar ticarete üstün konumdadırlar. Onlar polis ve orduda da yeterince temsil edilmektedirler. Daha Çarlık ve Sovyet dönemlerinde bu bölge, profesyonelliği ve cesareti ile ünlü generaller, Mehmandarov ve Hezi Aslanov'u yetiştirmiştir. Azerbaycan ve Kafkasya Müslümanlarının Dini Lideri Şeyhülislam Allahşükür Paşazade'nin (Astara ilçesinde doğmuştur) ve çok sayıda diğer din adamının köken itibari ile Talış olması da büyük önem arz etmektedir. Tüm bunlar, yakın dönemde Azerbaycan'ın güneyinde etnik gerginlik çıkma ihtimalinin çok düşük olduğunu göstermektedir.

Azerbaycan'ın batısındaki sınır Laçın ve Kelbecer ilçelerinde, aynı zamanda Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde Kürtler yaşamaktadır. Bu etnik grubun sayısında da, Talışlarda olduğu gibi metamorfoz gerçekleşmiştir. 1926 sayımında, Azerbaycan'da 40 bin (toplam nüfusun % 1.8'i) Kürt yaşadığı tespit edilmiştir. Daha sonraki sayımlarda Kürtlerin sayısı 10 kattan daha fazla azalmıştır. 1989 sayımında Kürtlerin sayısı biraz artarak 12 bin, 1999 sayımında 13 bin civarına yükselmiştir. Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının ardından, Ermenistan'dan Azerbaycan'a 200 bin Azerbaycanlı ile birlikte binlerce Müslüman Kürt de göç etmek zorunda kalmıştır. Onlar da şimdiye kadar zorunlu göçmen durumundadırlar.

Tarihi kaynaklar ve coğrafi isimler, Kürtlerin Azerbaycan'da 11. yüzyıldan itibaren görülmeye başlandığı varsayımını güçlendirmektedir. Azerbaycan'ın, Kürtlerin Ortadoğu'daki tarihi yerleşim yerleri ile sınır olması buraya göç yoluyla, hem küçük Kürt gruplarının, hem de Kürt tayfalarının gelmesini olanaklı kılmaktadır.¹⁸ Kürtçe, İran dillerinin Kuzey-Batı kolundandır. Büyük çoğunlukları İslam'ın Sünni ve Şii mezhebindedirler. Azerbaycan Kürtlerinin çoğunluğu Şii'dirler.

¹⁸ T. Aristova, "İz İstoriya Voznikoveniya Sovremenennih Kurdskih Seleniy v Zakavkaze" (Çağdaş Kürtlerin Güney Kafkasya'ya Yerleşme Tarihinden) *Sovyet Etnografyası*, No 2, 1962, s. 39.

teşebbüslere rastlanmaktadır.²⁰ PKK lideri Abdullah Öcalan'ın mahkemedeki ifadesi, Azerbaycan'da büyük yankı uyandırmıştır. Sovyet gizli teşkilatının, PKK'nın kuruluşundaki iştirakini ve günümüzde halen muhtemel desteğini gözönünde bulundurursak, "Kürt sorunu"nun da uzun süre Azerbaycan'ın sosyal politik hayatının gündeminden düşmeyeceğini tahmin edebiliriz.

Azerbaycan'ın kuzey doğu bölgesindeki, Apşeron, Hızı, Deveçi ve Guba bölgelerinde az sayıda Tat halkı yaşıyor. Onlar Azerbaycan Kaspik yanı bölgelerine, Sasaniler tarafından 4. asırda göç ettirilmiş İran dilli ahalinin torunlarıdır.²¹

Şimdilerde herkesin kabul ettiği kanaate göre, "Tat" ismi eskiden bir etnik ismi değildi, bu isim göçebe Türkler tarafından İran'da, Azerbaycan'da ve tüm Orta Doğuda çiftçilik ve tarımla uğraşan ahaliye denilirdi. Azerbaycan'da pars, lahid diye adlandırmalarını tercih ediyorlar. 1989 sayımı verilerine göre Tat'ların sayıları 10 binden biraz çoktur (1999 sayımında da yaklaşık aynı sayı gerçekleşti). Sayımlarda bu etnik isim altında Sovyet zamanı esas alarak Müslüman Tatlar kayda geçiyordu. Şamahı bölgesinin bazı köylerinde yaşayan Hristyan Tatlara gelince onlar Ermeni Grigoryan kilisesine ait olduklarından, bu durum onları Ermenileşmesine yol açtı. Ermeni-Azerbaycan çatışmasının başlamasında sonra, bu köylerin ahalisi Ermenistan'daki köylerin Azeri ahalisiyle karşılıklı yaşayış yerlerini değişikliği sonucu komşu cumhuriyete göç ettiler. Bu tür karşılıklı göçler o zaman birkaç on bin Ermeni ve Azeriler arasında gerçekleşti, onlara kayıtlarına yardım edildi.

Müslüman Tatlar çok eski zamandan beri cumhuriyetin çeşitli şehirlerinde yaşamış ve asimilasyona uğramışlardır. Onların büyük çoğunluğu kendilerini Azerbaycanlı olarak kabul ediyorlar ve Tat dilini bilmiyorlar. Bu toplumun konsolit seviyesi çok düşüktür. Tat kökenli ve Azerbaycanlı ruhlu bir çok kişi ülkenin siyasi ve kültürel hayatında aktif iştirak etmektedirler.

Azerbaycan'ın etnik mozaiginde Yahudiler önemli oranda yer almaktadır. Bu topluluk dağlı Yahudiler (onlar Tat dilinde konuştuğu için, onları bazen Tat-İudeyler diye adlandırır) Rusya'nın Kafkasları isti-

²⁰ 1998-99 döneminde muhalif basını Azerbaycan yöneticilerinin çok büyük oranlarda yolsuzluğa bulaşmasını ve Azerbaycan'da Türk sermayesine yakılan yeşil ışığı kullanan PKK'nın Azerbaycan'daki uyuşturucu ticaretinden elde ettiği parayı akladığına ilişkin haberler yazdı. 1998'de Ankara havaalanında bir kuryenin üzerinde 1 milyon dolardan fazla nakit para ele geçirilmiştir. Aynı yıl içerisinde Azerbaycan Ulusal Güvenlik Bakanlığı'nın yaptığı baskınla Bakü'deki evlerin birinde gizli toplantı yapan Kürt örgütünün militanları ele geçirilmiştir.

²¹ B. Minorskiy, *İstoriya Şirvana i Derbenta*, Moskova, 1963, s. 35 ve devamında

lasından sonra ortaya çıkan Avrupalı Yahudiler, Aşkenazlar olarak ayrılırlar. Sovyet dönemdeki sayımlarda dağlı Yahudileri ve tüm diğer Yahudilerden (buna Gürcistan, Orta Asya ve Kırım Yahudileri de dahildir) ayrı kaydediyorlardı.

Dağlı Yahudilerin tarihte kökenleri ve Azerbaycan'da ortaya çıkmaları hakkında uzmanlar arasında farklı görüşler vardır. Bazıları onları çok eskiden Hazarlardan İudizmi kabul etmiş İran dilli kabileler olduklarını varsayıyorlar, bazıları da uzun zaman İran dilli ortamda yaşamış ve onların dilini almış Yahudiler olduklarını varsayıyorlar. Şimdiki zamanda büyük çoğunluk onların İran'da yaşayan çok eski Yahudi yerleşmecilerinin torunları olduklarının kabul etmektedir ve Azerbaycan'a Sasani Şahı 2. Yezdigerd (435-459) zamanında diğer Fars dilli kabilelerle birlikte göç ettirilmişler.²²

Diğer tüm eski sovyet cumhuriyetlerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da son 20-30 yıl içerisinde Yahudilerin İsrail ve diğer batı ülkelerine göçü sonucu sayılarının azaldığı gözlenmiştir. Yahudilerin Azerbaycan'daki sayıları 1939 yılındaki 41.2 bin'den 1989 yılında 25.3 bine düşmüştür. Onların ülke ahalesindeki özgül ağırlıkları ise dolayısıyla % 1.3'ten % 0.4'e düşmüştür. 1999 yılındaki sayımların sonucuna göre onların sayıları üç defa azalarak, 9 bin olmuştur.

Dağlı Yahudilerin büyük bir çoğunluğunun yaşadığı, Azerbaycan'ın Kuzeydoğu bölgesinin Guba şehrinin yanında yerleşyn Krasnaya Sloboda köyünde son zamanlarda refah düzeyinin yükselmiştir. Orada bir çok sağlam apartmanlar yapılmıştır yollar çekilmiştir. Sinagog ve okullar kullanılabilir hale getirilmiştir. Fakat yetişkin ahalinin büyük çoğunluğu çoğu zaman yurt dışında ticaretle uğraşmaktadırlar ve melekelerine sadece bayramlarda, izinlerde ve ailevi törenlerde gelmektedirler. Genelde Rusça konuşan Avrupalı Yahudilerin aksine dağlı Yahudiler genelde Azerice konuşmaktadırlar.

Az sayılarına rağmen, yerli Yahudiler Azerbaycan'ın kültüründe, ilminde ve eğitiminde belirgin iz bırakmışlardır. Örneğin geçen asrın başlarında Azerbaycan'daki 238 hukukçu ve avukatın 75'i ve 188 doktordan 69'u Yahudidir. 1918-20 yıllarındaki Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Sağlık Bakanı Yahudi Essey Gindes olmuştur. Nobel ödülünü almış ünlü fizikçi LEV Landay, ünlü piyanocu Bella Dovidoviç ve daha bir çok dünyaca ünlü isimler Bakü Yahudilerindendir.

²² B. Miller, *Tatı, ix Govori i Rasselenie, Bakı*, 1927, s.22-23; E. Kerimov, "orskie Evrei:Narod na Perekrestke Kultu"r, *Zerkalo*, 24.02.1996.

Dünyaca ünlü travmatolog ve ortopedist Gavril Elizarov Azerbaycan'dan çıkmış dağlı Yahudisidir.²³

Günümüzde, Azerbaycan'da birkaç sinagog kullanılmaktadır, uluslar arası Yahudi teşkilatı "SOHNUT" ve Azerbaycan-İsrail Derneği faaliyet gösteriyor. Onlar Yahudi toplulukları ve Baküdeki İsrail Büyük Elçiliği yardımlarıyla bir çok kültürel faaliyetler gerçekleştiriyorlar, yahudi edebiyatını yayımlıyorlar. Farklı yaratıcı toplulukların faaliyetlerini destekliyorlar. Bununla beraber, Yahudi toplulukları sayılarının büyük bir şekilde azalması onların ülke kültüründe, ekonomisinde ve günlük yaşamındaki etkisini eksi yönde etkilemektedir. Onlar sadece iktidardaki Yeni Azerbaycan Partisi'nin icra komitesine seçilmiş olan, Yahudi-Aşkenazlar topluluğunun sediri Moşe Bekker dışında, pratik olarak siyasi partilerde yoktur.²⁴

Azerbaycan'da aynı zamanda Tatarlar da yaşamaktadır. Bunlar içerisinde hem Kırım, hem Kazan, hem Nagay, hem de Astrahan Tatarları vardır. 1998 sayımının bilgilerine göre onların toplam sayıları (sayımda farklı Tatar etnik grupları ayrımı yapılmamıştır) 28.6 bin civarındaydı. Bu rakam 1999 sayımında da değişmemiştir.

Tatarların Azerbaycan'da ilk ortaya çıkmaları Safavi-Osmanlı savaşlarına bağlıdır. O zamanlar Kırım Girayları Osmanlı tarafından savaşıyorlardı. Daha sonra Bakü'de yaşanan petrol patlamasında, ekonomik göç sonucunda tatarların sayısı artmıştır. Hemen hemen tüm yerli Tatarlar şehirlerde yaşamaktadırlar. Güçlü benimseme (asimile) baskısına uğramalarına rağmen, Tatarlar yeterince kendi etnik benliklerini koruyabilmişlerdir. Şu an Bakü'de Milli Kültür Merkezi "Tuğan tel" faaliyet göstermekte, halk dansları ve şarkıları grubu faaliyettedir. Her yıl milli bayramları "sabantuğ" kutlanmaktadır.

Bunların hepsini sonuçlandırdığımızda, Karabağ Ermeni bölücülerini bir tarafa bırakırsak, Azerbacan sınırları içindeki etnik azınlıkların, Azerbaycan'ın bütünlüğüne ve bağımsızlığına hiçbir tehlike oluşturmadığı kanatine varabiliriz. Tüm yüzyıl boyunca Azerbaycanlıların artan özgül ağırlığı 1926 yılındaki % 62.1'den, 1999 yılında % 90.6'ya ulaşmıştır.

²³ Azerbaycan'daki Yahudilerin durumu, diğer SSCB bölgelerindeki tekamüle uğramıştır. 1920'li yıllarda Yahudiler, Ermeni ve Ruslarla birlikte, Bolşevik hiyerarşisinde yüksek görevlerdeydiler. Her yerde olduğu gibi, Yahudilerin durum savaş sonra değişmiştir. Önce "kozmpolitizm"a , sonra da "sionizme" karşı savaş başlamıştır. Yahudiler idari kurumlarından dışlandılar. Sovyet döneminin son zamanlarda Azerbaycan'daki Yahudilere sınırlamalar konulmuştur. Bu da yerli yönetimin inisiyatifi değil Moskova'nın yürüttüğü siyasetten kaynaklanıyordu. Haydar Aliyev'in birinci sekreter olduğu dönemde iki yahudi yardımcısı vardı. Efim Gruviç ve daha sonraları "Parti veya mafya" kitabını yazan Ilya Zemskov.

²⁴ Azerbaycan'daki Yahudiler hakkındaki daha detaylı bilgi için bak: Moşe Bekker, "Azerbaycan'da Yahudiler: Tarih ve Perspektivler", "Orta Asya ve Kafkas".

1993-1994 yıllarında doruk noktasına çıkan ayrılıkçı ve potansiyel ayrılıkçı milli hareketler ciddi toplu destek görmediler ve büyük ölçüde dışardan kışkırtıldılar. Ortamın yumuşamasında ve azınlıkların Azerbaycan toplumuna uyum sağlaması, Azerbaycan hükümetlerinin dil, kültür ve idari kurumlarda temsil edilme alanında azınlıkların taleplerini ve isteklerini anlayışlı karşılamasından (bu hem Elçibey yönetimine, hem de Aliyev yönetimine aittir) kaynaklanmaktadır.

Günümüzde, etnik azınlıkların temsilcilerinin sadece iktidardaki "YAP"da değil, hem de milli demokrat muhalefette de önemli rol oynamaları, onları Azerbaycan'ın siyasi hayatına katılma isteğinin artmasını göstermektedir. Müsavat, Halk Cephesi ve diğer parti grupları, hem Lezgi, Avar, Sahur ve Tatarlar'ın yaşadığı Kuzey bölgelerinde hem de Talışların yaşadığı güney bölgelerde de aktif faaliyettedirler. Fakat Azerbaycan bağımsızlığının korunması ve umumi Azerbaycan siyasi işleyişine azınlıkların katılması, farklı etnik grupların temsilcilerinin her türlü talepler ortaya koyma, Azerbaycan'ın dış siyasetinde kendi tercihlerini gösterme ve hatta her hangi bir ülkeyle ilişkilerinin sağlanmasında lobicilik yapma durumlarını ortaya çıkarabilir. Fakat bütün davranışlar dünyanın toplumsal yaşamındaki demokratik kuruluş normlarıyla uyum göstermektedir ve bunu sakin ve anlayışlı karşılamamız gerekir.